

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/288109066>

Το Φύλο της Γλώσσας, Οδηγός μη-σεξιστικής γλώσσας για τον δημόσιο ελληνικό λόγο

Book · January 1996

CITATIONS

0

READS

306

1 author:

[Roula Tsokalidou](#)

Aristotle University of Thessaloniki

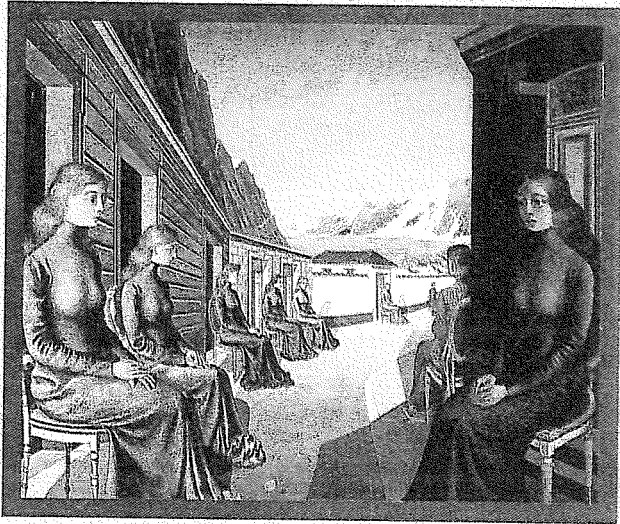
84 PUBLICATIONS 585 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

ΠΕΤΡΟΥΛΑ ΤΣΟΚΑΛΙΔΟΥ

Το φύλο της γλώσσας

οδηγός μη - σεξιστικής γλώσσας
για τον δημόσιο ελληνικό λόγο

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1996

ΠΕΤΡΟΥΛΑ ΤΣΟΚΑΛΙΔΟΥ

Το φύλο
της γλώσσας

οδηγός μη - σεξιστικής γλώσσας
για τον δημόσιο ελληνικό λόγο

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1996

Ευχαριστίες

Αυτός ο μικρός οδηγός πραγματοποιήθηκε με τη συμπαράσταση και συμμετοχή, με ποικίλους τρόπους, πολλών φίλων και δικών μου ανθρώπων.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω για την πολύτιμη βοήθεια και συμπαράσταση τις/τους εξής: Κώστα Καραμάρο, Ευγενία και Νίκο Τσοκαλίδη, Ελένη Τσιάνη - Τσοκαλίδου, Αναστασία Αναστασιάδου, Ελένη Βαρουφάκη, Σοφία Ράλη - Καθαρείου, Έλσα Μαυραγκά, Μαρία Δαμανάκη, Δήμητρα Κατάκη, Θανάση Μουσόπουλο, Φανή Αθανασιάδου, Χρυσούλα Μπαρζούκα, Μεταξά Μαστροσάββα, Ibrahim Zakhem, Raed Zakhem, Βούλα Μπαρτσιδή, Κώστα Μπαρτσιδή, Βασίλη Στρέμπα, Τζένη Οικονομίδη, Ζώγια Χρονάκη, Σούλα Παυλίδου, Παναγιώτη Νούτσο, Άννα Φραγκουδάκη, Νίκο Ντάλλα, Μαριάνθη Μακρή - Τσιλιπάκου, Δημήτρη Τζουμάκα, Δήμητρα Λουκά, Κατερίνα Μάρκου, Εύα Κοταμανίδου, την φεμινιστική ομάδα του περιοδικού *Κατίνα* και το Σύνδεσμο Ελληνίδων Επιστημόνων.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όπως είναι γνωστό, η γλώσσα μας βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη, ενσωματώνοντας συνεχώς στοιχεία, από τις μεταβαλλόμενες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της κάθε εποχής. Με το λόγο εκφράζουμε τις απόψεις, τα συναισθήματα, την ιδεολογική μας τοποθέτηση στις διαπροσωπικές μας επαφές, παράγουμε τέχνη ή ασκούμε εξουσία.

Η πρακτική αξία του οδηγού μη-σεξιστικής γλώσσας για το δημόσιο ελληνικό λόγο, της Πετρούλας Τσοκαλίδου, γίνεται φανερό, από τη δομή του, η οποία προτείνει συγκεκριμένες εναλλακτικές χρήσεις λέξεων, για την αποτροπή του γλωσσικού σεξισμού. Επικεντρώνεται στο δημόσιο λόγο όπως εκφέρεται στην πολιτική, την εκπαίδευση και τα ΜΜΕ. «Το φύλο της Γλώσσας» είναι ένα ευανάγνωστο και χρήσιμο εγχειρίδιο που έχει πρακτική και συμβολική αξία. Το δε ευρετήριο των κύριων όρων καθώς και η βιβλιογραφία του δίνει τη δυνατότητα μελέτης σε όσους θέλουν να ασχοληθούν περισσότερο με το συγκεκριμένο θέμα.

Ο οδηγός αυτός συμβάλλει στην έναρξη της διαδικασίας για να ακολουθήσει μια ολοκληρωμένη μελέτη, για την ανάλυση της γλώσσας και των όρων που δημόσια χρησιμοποιούνται, ώστε να υπάρξει γλωσσική ισοτιμία των δύο φύλων. Ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, εκτιμώντας την ανάγκη να συμβαδίσει η γλώσσα με την κοινωνική εξέλιξη, υποστηρίζει κάθε προσπάθεια προς την κατεύθυνση της δημιουργίας λεκτικών συμβόλων.

Με την έκδοση αυτή, οι αναγνώστριες και οι αναγνώστες ας θεωρήσουν κριτικά το λόγο τους, έτσι ώστε να πάψει να υπάρχει ανισοτιμία των δύο φύλλων στο γραπτό αλλά και στον προφορικό λόγο.

ΠΟΠΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
1. Εισαγωγή	13
1.1 Ο φεμινισμός και η γλώσσα.....	13
1.2 Η γλώσσα είναι το σύμπτωμα, αλλά και η αιτία	16
1.3 Οι διαφορές των δύο φύλων στη γλώσσα	18
1.4 Ο οδηγός μη-σεξιστικής γλώσσας	20
2. Ο σεξισμός στα ελληνικά	25
2.1 Το γραμματικό γένος.....	25
2.2 Η σύνταξη	26
2.3 Σημασιολογικά στερεότυπα	27
2.4 Λαϊκή σοφία και δημόσια πραγματικότητα	31
3. Εναλλακτικές προτάσεις	39
3.1 Φωνή και στα δύο φύλα	39
3.2 Ανακύκλωση και αναθεώρηση όρων	46
3.3 Παραδείγματα μη-σεξιστικού δημόσιου λόγου	47
3.4 Σύνοψη εναλλακτικών τακτικών	49
3.5 Η αλλαγή είναι εφικτή και αναπόφευκτη	51
4. Ευρετήριο - ορισμοί κύριων όρων	55
5. Βιβλιογραφία	63

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αυτό το εγχειρίδιο ανήκει στο χώρο του φεμινισμού και της γλωσσολογίας ή της φεμινιστικής γλωσσολογίας και αφορά όλα τα άτομα που έχουν συνειδητά ή ασυνείδητα ενδιαφέρον σε έναν ή και στους δύο από αυτούς τους χώρους. Η γλώσσα κι ο φεμινισμός δεν είναι καθόλου άσχετες μεταξύ τους έννοιες μιας και οι δυο αναφέρονται σε μοντέλα κοινωνικών συμπεριφορών. Παρακάτω θα επιχειρήσω να ορίσω τις βασικές αυτές έννοιες, που αποτελούν τον κεντρικό άξονα αυτού του βιβλίου.

1.1 Ο φεμινισμός και η γλώσσα

Ο φεμινισμός είναι μια κίνηση, ένα κίνημα. Σαν κίνημα πηγάζει από την ανάγκη των γυναικών να διεκδικήσουν μια ισότιμη κι αξιοπρεπή θέση σε όλους τους τομείς της ζωής τους. Συχνά ακούγεται η άποψη ότι το γυναικείο κίνημα ανήκει σε μια άλλη εποχή μιας και στη σημερινή κοινωνία οι γυναίκες έχουν κατακτήσει πολλά από τα αιτήματά τους για ίση πρόσβαση σε διάφορους τομείς. Επίσης συχνά το αίτημα για ίση μεταχείριση γυναικών και ανδρών μεταφράζεται ως ισοπέδωση και εξομοίωση των δύο φύλων. *Ισο* όμως δε σημαίνει *ίδιο*. *Ισο* σημαίνει *ισάξιο* και αυτή η διακρίνιση φαίνεται να είναι απαραίτητη για να εκτιμήσουμε τη σημασία του γυναικείου κινήματος. Επιπλέον, η θέση

αυτού του βιβλίου είναι ότι το γυναικείο κίνημα είναι ακόμη ενεργό, αφού δεν έχει ακόμη εισχωρήσει σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας και δεν έχει προκαλέσει την κατάργηση του ανδροκρατούμενου μοντέλου - κανόνα. Αυτή η θέση αποτελεί και μια στάση ζωής, ένα μοντέλο κοινωνικής συμπεριφοράς που συνεπάγεται κάποιες πρακτικές απόρριψης μιας κατεστημένης τάξης πραγμάτων και δημιουργίας εναλλακτικών προτάσεων σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής μας δραστηριότητας. Ένα σημαντικό τέτοιο επίπεδο είναι αυτό της γλωσσικής μας συμπεριφοράς.

Είναι κοινώς παραδεκτό ότι η γλώσσα είναι ένα δυνατό εργαλείο μέσα από το οποίο καθιερώνεται μία συγκεκριμένη τάξη πραγμάτων. Είναι επίσης το μέσο έκφρασης της ταυτότητάς μας τόσο της γεωγραφικής όσο και της κοινωνικής, ηλικιακής και μορφωτικής. Είναι επόμενο να υπάρχουν σημαντικές διαφορές στη χρήση της γλώσσας από άτομα που διαφέρουν σε ηλικία, μόρφωση, κοινωνική τάξη και καταγωγή, ενώ συχνά το ίδιο άτομο μπορεί να χρησιμοποιεί διαφορετική γλωσσική ποικιλία ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται. Για παράδειγμα, ένα άτομο από ένα χωριό της Ελλάδας θα μιλάει σε άτομα της τρίτης ηλικίας του ίδιου χωριού διαφορετικά απ' ό,τι σε συνομήλικα άτομα της πόλης που σπούδασε. Θέματα όπως γλώσσα και ταυτότητα ή φύλο απασχολούν τη γλωσσολογία, δηλαδή την επιστήμη της ανάλυσης της γλώσσας, η οποία τις τελευταίες δεκαετίες κατέχει μια σημαντική θέση στο χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών.

Όπως είπε κι έγραψε η Άννα Φραγκουδάκη (1987) “η γλώσσα δεν είναι αθάνατη”, αλλά αυτά που λέμε έχουν κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις καθώς και σημαντικές επιπτώσεις στις διαπροσωπικές σχέσεις. Τη δύναμη της γλώσσας στις διαπροσωπικές σχέσεις τη συνειδητοποιούμε όλες

και όλοι όταν, για παράδειγμα, διαλέγουμε με ιδιαίτερη προσοχή τις λέξεις που θα χρησιμοποιήσουμε σε μια σημαντική μας επαγγελματική ή προσωπική συνάντηση.

Η αναγνώριση της δύναμης της γλώσσας και της άμεσης σχέσης μεταξύ γλώσσας, σκέψης και κοινωνικής συμπεριφοράς οδήγησε στη δημιουργία του παρόντος οδηγού μη-σεξιστικής γλώσσας για τον δημόσιο ελληνικό λόγο. Κάθε οδηγός, βέβαια, ανοίγοντας δρόμους και επιχειρώντας απαντήσεις, δημιουργεί και καινούρια ερωτήματα. Η πρακτικότητα μιας μη-σεξιστικής γλώσσας, όπως και το δικαίωμά μας να πειραματιζόμαστε με τη γλώσσα είναι πιθανώς δυο βασικά θέματα που πρέπει να θίξουμε από την αρχή. Πρώτα απ' όλα, δεν μπορούμε να αποφασίσουμε για την πρακτικότητα της μη-σεξιστικής γλώσσας, αν δεν την εφαρμόσουμε. Η γλωσσική μας συμπεριφορά, όπως και κάθε άλλη, καθιερώνεται μέσα από τη συνήθεια και την επανάληψη. Έτσι η συστηματική χρήση εναλλακτικών τύπων θα κάνει αυτούς τους τύπους προσιτούς και όχι όσο πολύπλοκους μπορούν να θεωρηθούν αρχικά. Μια κίνηση ενάντια στον γλωσσικό σεξισμό δίνει τη δυνατότητα δικαιότερης εκπροσώπησης των γυναικών μέσα από τη γλώσσα, ενώ ταυτόχρονα δεν περιορίζει ούτε καταργεί την παρούσα γλώσσα. Απεναντίας, τη διευρύνει και ενθαρρύνει τη χρήση της σε ευρύτερο φάσμα, έτσι ώστε να εκφράζει καλύτερα μια νέα και διαρκώς εξελισσόμενη κοινωνικοπολιτική κατάσταση.

Εφόσον η χρήση της γλώσσας, δηλαδή η επικοινωνία, είναι τρόπος ζωής, δεν μπορούμε να επιβάλλουμε έναν εναλλακτικό τρόπο, αν αυτός δεν έχει κάποια λειτουργική αξία για τα άτομα στα οποία αναφέρεται. Για παράδειγμα, στον τομέα της λογοτεχνίας ή στον καθαρά ιδιωτικό τομέα, η χρήση της γλώσσας δηλώνει την προσωπική ιδεολογική στάση του/της χρήστη/χρήστριας. Η/Ο ομιλητής/ομιλήτρια αντανακλά μια εποχή, κάποιες προτιμήσεις και μια ιδεολο-

γία. Έτσι μπορεί αυτή/αυτός να διαλέξει τη γλώσσα που εκφράζει καλύτερα τις δικές της/του προτεραιότητες και αρχές. Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν ο οδηγός αυτός εστιάζεται στο δημόσιο λόγο και χώρο, στους οποίους αντιστοιχούν διαφορετικές ευθύνες. Αναμφίβολα, τόσο ο δημόσιος όσο και ο ιδιωτικός γλωσσικός χώρος έχουν τη δύναμη να επηρεάζουν συνειδήσεις και να πλάθουν άτομα με συγκεκριμένες ευαισθησίες. Ο δημόσιος λόγος, όμως, είναι αυτός που επηρεάζει μαζικά την κοινή γνώμη και στον οποίο αποδίδεται μεγαλύτερη ευθύνη να εκπροσωπεί διάφορες κοινωνικές ομάδες. Γι' αυτό και τα άτομα που καλούνται να προσέξουν περισσότερο αυτόν τον οδηγό είναι αυτά που ασχολούνται με τους χώρους των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, της εκπαίδευσης και της πολιτικής, γιατί μέσα από τους δημόσιους ρόλους τους γίνονται συχνά μοντέλα και πρότυπα γλωσσικής συμπεριφοράς. Φυσικά ο οδηγός αυτός έχει ενδιαφέρον και εφαρμογή για όλα τα άτομα που προβληματίζονται με κάθε μορφή κοινωνικής ανισότητας και θέλουν μέσα από το λόγο τους να κοινοποιήσουν και να μεταβιβάσουν τις αρχές τους.

1.2 Η σεξιστική γλώσσα είναι το σύμπτωμα, αλλά και η αιτία

Για να συζητήσουμε το θέμα της σεξιστικής γλώσσας πρέπει πρώτα να ορίσουμε τι είναι σεξισμός ή, όπως έχει χαρακτηριστεί αλλιώς, ο σεξουαλικός ρατσισμός. Σεξισμός είναι η πρακτική μέσα από την οποία υποβαθμίζονται άτομα με γνώμονα το φύλο τους, η διάκριση εναντίον ενός φύλου. Σε μία κοινωνία πατριαρχική, όπου ο γυναικείος λόγος βρίσκεται στο περιθώριο, όπου οι άντρες έχουν αισθητά μεγαλύτερη πολιτική και οικονομική δύναμη, το φύλο που υποτιμάται, και γλωσσικά, είναι το γυναικείο. Η διάκριση ενα-

ντίον των γυναικών στη γλώσσα γίνεται στα επίπεδα της γραμματικής, της σύνταξης και της σημασιολογίας (λέξεων και προτάσεων). Για παράδειγμα, στερεότυπα το αρσενικό γραμματικό γένος υπερισχύει του θηλυκού και του ουδέτερου. Η γραμματική ορίζει τη σειρά «ο καλός, η καλή, το καλό». Το θέμα του γλωσσικού σεξισμού στα διάφορα επίπεδα αναλύεται στο κεφάλαιο 2. Αυτό που πρέπει να τονίσουμε σ' αυτό το σημείο είναι η ανάγκη να κάνουμε ξεκάθαρα την άμεση σχέση μεταξύ γλώσσας και σκέψης που καθιστά μια κριτική προσέγγιση στη γλώσσα απαραίτητη.

Πορίσματα ερευνών που έγιναν σε διάφορα μέρη του κόσμου απέδειξαν ότι το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούνται στην επίλυση σχολικών ασκήσεων επηρέαζε δραστικά τα αποτελέσματα. Όταν το ζητούμενο ήταν τα παιδιά να ζωγραφίσουν εικόνες που να αντιστοιχούν στους αγγλικούς όρους "social man" ή "political man", αυτά ζωγράφιζαν άντρες, αν και η αγγλική λέξη "man" χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει την ανθρωπότητα (Sorrels, 1983:3-4). Ας αναλογιστούμε όμως την ελληνική "ουδέτερη" λέξη "άνθρωπος" σε μία πρόταση όπως "Ο άνθρωπος έφαγε τα μούτρα του στις σκάλες". Ποιά ή ποιός θα σκεφτόταν ποτέ έναν άνθρωπο θηλυκού γένους να είναι η παθούσα στην προκειμένη περίπτωση; Θα επανέλθουμε σ' αυτό το θέμα στο επόμενο κεφάλαιο που αναλύει τις λέξεις "άνθρωπος" και "παιδί" από σημασιολογική σκοπιά (2.3).

Επίσης το κίνημα ενάντια στη μη-σεξιστική γλώσσα πρέπει να διαχωριστεί από αυτό του πολιτικώς ορθού (Beard & Cerf, 1992), που ανθίζει, τον τελευταίο καιρό, ιδιαίτερα στην Αμερική, και σύμφωνα με το οποίο σχεδόν κάθε λέξη με αρνητικά υπονοούμενα αντικαθίσταται από μια θετικότερη. Η τάση ενάντια στη μη-σεξιστική γλώσσα εντάσσεται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό κίνημα για την ίση εκπροσώπηση διαφόρων κοινωνικών ομάδων στη γλώσσα,

όπως των ομοφυλόφιλων και των ατόμων με ειδικές ανάγκες.

Όπως ήδη ειπώθηκε παραπάνω μελετούμε και προβληματιζόμαστε για τη γλώσσα γιατί μέσω αυτής εκφράζουμε τη σκέψη και τις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα. Η διάκριση λοιπόν γίνεται πράξη ακόμη και όταν νομίζουμε πως «απλά λέμε» κάτι χωρίς να το εννοούμε. Γι' αυτό και η συνεχής χρήση μιας γλώσσας που αφανίζει το θηλυκό γένος (Spender, 1985) ή που του αποδίδει χαρακτηριστικά δευτερεύουσας ή αρνητικής σημασίας, γίνεται ο φορέας αλλά και ο τρόπος διαιώνισης μιας πρακτικής διάκρισης και μισογυνισμού.

1.3 Οι διαφορές των φύλων στη γλώσσα

Ο παράγοντας φύλο αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο στην ταυτότητά μας. Αυτό, ενδεικτικά, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η πρώτη ερώτηση που κάνουμε συνήθως όταν γεννιέται ένα παιδί αναφέρεται στο φύλο του. Έχουν γίνει πάμπολλες έρευνες στον τομέα των διαφορών έκφρασης των φύλων με στόχο την περιγραφή τους, έτσι ώστε μέσα από την κατανόηση της διαφοράς να αποφεύγονται οι αρνητικές αξιολογήσεις και τα στερεότυπα (Cameron, 1990).

Κοινωνιογλωσσολογικές έρευνες έχουν δείξει ότι οι άντρες σε μικτές παρέες, δηλαδή με γυναίκες και άντρες μαζί, βρίσκονται στο κέντρο της προσοχής της παρέας, προτείνουν περισσότερα θέματα, επιμένουν στη γνώμη τους και διακόπτουν συχνότερα τις συνομιλήτριες και τους συνομιλητές τους από ό,τι οι γυναίκες της ίδιας παρέας (Coates, 1989). Καταλαμβάνουν, έτσι, το μεγαλύτερο μέρος της κουβέντας, μιλώντας περισσότερες φορές και για μεγαλύτερα διαστήματα. Επίσης οι γυναίκες συχνά χρησιμοποιούν δια-

φορετικές λέξεις από ό,τι οι άντρες, κυρίως λέξεις που αναφέρονται σε χρώματα, εκφράσεις έκπληξης και επιπλήξεις.

Φυσικά οι διαφορές των φύλων έχουν άμεση σχέση και με τους άλλους παράγοντες που καθορίζουν την ανθρώπινη υπόσταση και ταυτότητα, όπως η κοινωνικο-οικονομική θέση, η ηλικία και η μόρφωση. Σε όποιες διαφορές των φύλων και να αναφερόμαστε, πρέπει να θεωρούμε σα δεδομένη την ποικιλομορφία που ενέχει ο κοινωνικός παράγοντας του φύλου. Τέλος, πρέπει επίσης να έχουμε πρόσβαση στον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται μια έρευνα κοινωνιολογικού περιεχομένου, όπως και κάθε έρευνα, μιας και η ερευνήτρια ή ο ερευνητής είναι ένα άτομο με συγκεκριμένες προτεραιότητες, δεδομένη θεωρητική κατάρτιση και συγκεκριμένη ιδεολογική κατεύθυνση (Τσοκαλίδου, 1995).

Τα πιο διαδεδομένα θεωρητικά μοντέλα που έχουν προταθεί για να ερμηνεύσουν αυτές τις διαφορές των δύο φύλων είναι από τη μια το μοντέλο της διαφοράς και από την άλλη της υπεροχής (Coates, 1989). Η πρώτη θεωρία, δηλαδή αυτή της διαφοράς στην κουλτούρα, δίνει έμφαση στο γεγονός ότι τα δύο φύλα, μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, που αρχίζει από τη γέννηση ενός παιδιού, αναπτύσσουν διαφορετικούς τρόπους σκέψης και λειτουργίας, κοινωνικά και γλωσσικά. Η δεύτερη θεωρία, αυτή της αντρικής υπεροχής, έχει σα γνώμονά της το γεγονός ότι η παρούσα κοινωνικοπολιτική κατάσταση είναι τέτοια ώστε οι γυναικείες αξίες και συνήθειες να παραγκωνίζονται εξαιτίας της πατριαρχικής δομής της κοινωνίας, ενώ ο κανόνας να ορίζεται από την άρχουσα τάξη των ανδρών. Φυσικά και οι δύο θεωρίες είναι απαραίτητες για να κατανοηθεί το θέμα των διαφορών των φύλων, μιας και η διαδικασία της κοινωνικοποίησης γίνεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο που ευνοεί το αντρικό φύλο.

1.4 Ο οδηγός μη-σεξιστικής γλώσσας

Όπως έχει ήδη με σαφήνεια εντοπιστεί και καταγραφεί το θέμα του γλωσσικού σεξισμού δεν οφείλεται σε ανικανότητα της γλωσσικής δομής, αλλά συνιστά την “κανονικότητα της αρσενικής ιδιότητας των κοινωνικών τίτλων», δηλαδή την «τάξη του κόσμου” (Φραγκουδάκη, 1995). Αυτή, βέβαια, η τάξη του κόσμου βρίσκεται σε διαρκή κίνηση και αλλαγή, με αποτέλεσμα να απαιτούνται και αντίστοιχες αλλαγές στον τρόπο έκφρασής τους στο γλωσσικό επίπεδο. Χρησιμοποιούμε, δηλαδή, απ’ τη μια τις υπάρχουσες διαδικασίες της γραμματικής και του συντακτικού για να περιγράψουμε τη γυναικεία πραγματικότητα και, από την άλλη, ανακυκλώνουμε και επαναπροσδιορίζουμε όρους σημασιολογικά, έτσι ώστε αυτοί να μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες του γυναικείου φύλου. Τέλος, η δημιουργία και καθιέρωση καινούριων λέξεων και εννοιών είναι επίσης μια απαραίτητη τακτική στην πορεία μας για την εξάλειψη του σεξισμού τόσο στη γλώσσα όσο και στη σκέψη. Όροι όπως η “σεξουαλική παρενόχληση” είναι ενδεικτικοί αυτής της ανάγκης και πρακτικής.

Σκοπός αυτού του εγχειριδίου είναι να συμβάλλει στον προβληματισμό και στην κατανόηση του γλωσσικού σεξισμού στα ελληνικά, και να προτείνει συγκεκριμένους τρόπους αντιμετώπισής του στα επίπεδα της γραμματικής, της σύνταξης και της σημασιολογίας. Αποσκοπεί, επίσης, να αποτελέσει ευκαιρία δημιουργίας μιας βιβλιογραφίας πάνω στο θέμα του γλωσσικού σεξισμού, τόσο στα ελληνικά όσο και σε άλλες γλώσσες, για τα άτομα που έχουν ειδικότερο ενδιαφέρον για το χώρο αυτό. Τέλος ο οδηγός αποβλέπει να συνεισφέρει στη δημιουργία ενός κλίματος που θα επιτρέψει τη συζήτηση αυτών των θεμάτων σε ευρύτερη κλίμακα, ώστε να προκύψουν και άλλες μακροπρόθεσμες και,

πιθανώς, πιο επιτυχημένες λύσεις στο θέμα της αντιμετώπισης του γλωσσικού σεξισμού.

Οι άμεσες και έμμεσες συνέπειες αυτού του οδηγού θα καθοριστούν από την ευρύτερη πολιτική τοποθέτηση των αναγλωστριών και αναγλωστών του. Τα άτομα που πιστεύουν στην αναγκαιότητα μιας μη-σεξιστικής γλώσσας, θα μπορούν να εφαρμόξουν τα μέσα που καθιστούν μια τέτοια γλώσσα δυνατή, ενώ η κατηγορία των «διστακτικών» μπορεί να ευαισθητοποιηθεί σε ορισμένα από τα θέματα που τίγονται.

Σ' αυτό το σημείο είναι απαραίτητο να τονίσω τη δυσκολία της επαρκούς απλοποίησης των βασικών εννοιών του επιστημονικού χώρου της φεμινιστικής γλωσσολογίας που επιχειρείται μέσα από αυτόν τον οδηγό. Η εκλαΐκευση των σημαντικών θεμάτων ενός τομέα της γλωσσολογίας είναι ένα έργο με ιδιαίτερες απαιτήσεις, που υλοποιείται στο παρόν εγχειρίδιο με κάθε επιφύλαξη για τις πιθανές αδυναμίες του.

Είναι δηλαδή άνθρωπος αυτός που έχει όψη, πρόσωπο ή μορφή ανδρός... Ανθρωπώ ονομάζεται, μόνο στη Σπάρτη, η γυναίκα... Στον υπόλοιπο, όμως, ελληνικό κόσμο η λέξη άνθρωπος για γυναίκες χρησιμοποιείται μόνο περιφρονητικά, (για τις δούλες, π.χ. ή για γυναίκες αναξιοπαθούσες).

Νίκος Βαρδιάμπασης (1996)

2. Ο ΣΕΞΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Όπως έχει αναφερθεί κατά καιρούς η ελληνική γλώσσα έχει πολλά στοιχεία που υποδηλώνουν και εκφράζουν κοινωνικό ρατσισμό και, ειδικότερα, σεξισμό απέναντι στο θηλυκό γένος. Για καλύτερη κατανόηση αυτής της πρακτικής θα πρέπει να μελετήσουμε το σεξισμό σε γραμματικό, συντακτικό καθώς και σημασιολογικό επίπεδο.

2.1 Το γραμματικό γένος

Η ελληνική γλώσσα έχει γραμματικό γένος. Αυτό σημαίνει πως για να μιλάμε γραμματικά σωστά θα πρέπει να τηρούμε την ιεραρχία αρσενικού, θηλυκού και ουδέτερου γένους. Όπως έχει δηλωθεί στη γραμματική του Τριανταφυλλίδη (1978) “το αρσενικό γένος είναι γενικά το δυνατότερο προσωπικό γένος” (σελ. 216) (Παυλίδου, 1985). Έτσι μαθαίνουμε ότι ένα σύνολο ανθρώπων με διαφορετικό γένος χαρακτηρίζεται με τον αρσενικό τύπο, όπως και ένα σύνολο αποτελούμενο μόνο από άνδρες. Το γραμματικό γένος, επίσης, ισχύει για όλα τα μέρη του λόγου που προσδιορίζουν ουσιαστικά, δηλαδή τα άρθρα, τα επίθετα και τις αντωνυμίες, π.χ. *ο καλός μαθητής, ο οποίος διακρίθηκε, η ικανή επιχειρηματίας, η οποία κέρδισε το πρώτο βραβείο.*

Κάνοντας συγκρίσεις και παρατηρήσεις σε σχέση με το γραμματικό γένος σε διάφορες γλώσσες του κόσμου

(Cameron, 1992) όπως τα γερμανικά, τα γαλλικά, τα ιταλικά και τα ελληνικά, γίνεται εμφανές ότι υπάρχει μια σχέση ανάμεσα στο γραμματικό γένος και το φύλο. Μέσα από την κλασική ιεράρχηση αρσενικού, θηλυκού και ουδέτερου, όπως έχει καθιερωθεί στην κλίση των μερών του λόγου, υποδηλώνεται μια κοινωνικοπολιτική ιεραρχία, που απαιτεί τη δεδομένη σειρά δίνοντας προτεραιότητα στο αρσενικό γένος και φύλο.

Η χρήση του αρσενικού ως του επικρατέστερου γένους και αυτού που αντιπροσωπεύει το ανθρώπινο είδος ισχύει στερεότυπα σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες που έχουν γραμματικό γένος. Αυτή είναι η “γενετική ή “ρυθμιστική” χρήση του αρσενικού τύπου (Μακρή - Τσιλιπάκου, 1995). Παράλ-ληλα, έχουν σημειωθεί τα τελευταία χρόνια τάσεις αναθεώρησης αυτού του “κανόνα” και σε αυτές τις γλώσσες. Για παράδειγμα στα γαλλικά και τα ισπανικά η γενική χρήση του αρσενικού τύπου αντικαθίσταται με τη χρήση του διπλού τύπου:

Γαλλικά:	Tous les étudiants	Tous/toutes les étudiants/étudiantes
Ισπανικά:	Todos los estudiantes	Todos/todas los/las estudiantes
Ελληνικά:	Όλοι οι φοιτητές	Όλοι/Όλες οι φοιτητές/τριες

2.2 Η σύνταξη

Στο επίπεδο της σύνταξης ο κανόνας στα βιβλία γραμματικής και συντακτικών ορίζει ότι ο αρσενικός τύπος προηγείται του θηλυκού και του ουδέτερου. Για παράδειγμα “άντρες και γυναίκες” είναι περισσότερο συνηθισμένο από ό,τι το αντίστροφο, ενώ η έκφραση “αντρώγυνο” δίνει προ-

τεραιότητα στον αρσενικό τύπο.

Χαρακτηριστικές εκφράσεις όπου ο αρσενικός τύπος προηγείται του αντίστοιχου θηλυκού είναι οι ακόλουθες:

Ο Τάσος και η Γκόλφω

Ο Αδάμ και η Εύα

Ο Αντώνιος κι η Κλεοπάτρα

Ο βοσκός κι η βοσκοπούλα

Ο κύριος κι η κυρία Παπαδοπούλου

Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο σε ορισμένες στερεότυπες εκφράσεις μπαίνει ο θηλυκός τύπος πριν από τον αρσενικό, π.χ. “η νύφη κι ο γαμπρός”, “η Χιονάτη κι οι επτά νάνοι” και “κυρίες και κύριοι”, οι οποίες υποδηλώνουν καταστάσεις στις οποίες η γυναίκα πρωταγωνιστεί λόγω της ομορφιάς της ή της σχέσης της με έναν άντρα.

2.3 Σημασιολογικά στερεότυπα

Η αναζήτηση της έννοιας των λέξεων “γυναίκα” και “άντρας” σε λεξικά ελληνικής γλώσσας οδηγεί στην ανακάλυψη ότι αυτές ορίζονται και συνδυάζονται με άλλες που αποτελούν ένα σημασιολογικό πεδίο, το οποίο είναι αρνητικό για τον όρο “γυναίκα” και θετικό για τον όρο “άντρας”. Ένα παράδειγμα είναι το *Λεξικό Συνωνύμων* (Δαγκίτσης, 1986) σύμφωνα με το οποίο συνώνυμα των δύο όρων είναι τα ακόλουθα:

Γυναίκα: η γυναίκα του δρόμου, του πεζοδρομίου,
η τιποτένια, η γυναικάρα, η αλόγα,
η αντρογυναίκα, η αρκούδα, η βουβάλα κ.τ.λ.

Άντρας: αντρείος, αντρειωμένος, αντρόκαρδος,

*γενναιόκαρδος, γενναίος, γενναιόψυχος,
παλληκάρι κ.τ.λ.*

Αν αναφερθούμε στο πρόσφατο σύγχρονο λεξικό της ελληνικής γλώσσας του Εμμανουήλ Κριαρά (1995), θα δούμε ότι παρόμοια στερεότυπα διατηρούνται ακόμη και καθιερώνονται στην υποδειγματική αυτή χρήση της ελληνικής γλώσσας. Ενώ οι τρεις πρώτες σημασίες των λέξεων “άντρας” και “γυναίκα” συμπίπτουν, δηλαδή και οι δύο λέξεις αναφέρονται σε ανθρώπους αρσενικού και θηλυκού γένους αντίστοιχα, σε ενήλικους και σε συζύγους, η τέταρτη έννοια των λέξεων διαφέρει χαρακτηριστικά με τρόπο που δεν συμπεριλαμβάνει τις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών. Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τον κανόνα, ο “άντρας” είναι “λεβέντης, παλληκάρι”, συνώνυμο του “αντρείος” και “γενναίος”, ενώ η “γυναίκα” είναι “πρόσωπο που υπηρετεί άλλους” και η έκφραση “γυναίκα του δρόμου” χρησιμοποιείται ως στοιχείο του σημασιολογικού πεδίου της λέξης.

Επίσης αν δούμε τους όρους του ίδιου λεξικού που ακολουθούν τα λήματα “άντρας” και “γυναίκα” και που είναι σημασιολογικά συναφείς έχουμε τα ακόλουθα:

Άντρας:

αντραγάθημα, αντραγαθία, αντράκι, άντρακλας, αντρεία, αντριεύω, αντρειοσύνη, αντρειωμένος, -η, -ο, αντρίκειος, αντριικός, άντρο, αντρόγενο (ή αντρόγυνο), αντρογυναίκα, αντρογυνοχωρίστρα, αντροχωρίστρα.

Γυναίκα:

γυναικάκι, γυναικάκιας, γυναικάρα, γυναικαριό, γυναικάς, γυναικείος, γυναικίσιος, -ια, -ιο, γυναικίστικος, γυναικοδουλειά, γυναικοθέμι, γυναικοκαβγάς, γυναικοκατακτητής,

γυναικόκοσμος, γυναικοκουβέντα, γυναικοκρατία, γυναικοκρατούμαι, γυναικολόι, γυναικολόγια, γυναικολογικός, -ή, -ό, γυναικολόγος, γυναικομάνι, γυναικομανία, γυναικόμορφος, -η, -ο, γυναικόπαιδα, γυναικούλα, γυναικοφοβία, γυναικωνίτης, γυναικωτός, -ή, -ό, γύναιο, γυνή της απωλείας.

Παρατηρούμε από τους παραπάνω πίνακες ότι αυτός με τους “γυναικείους” όρους είναι εκτενέστερος. Αυτό δείχνει ότι η γυναικεία συμμετοχή ορίζεται ως η “εξαίρεση” στον κανόνα, ο οποίος καθορίζεται από τις δραστηριότητες των ανδρών. Λέξεις όπως “γυναικοδουλειά”, “γυναικοκαβγάς” και “γυναικοκουβέντα” είναι παραδείγματα αυτής της τάσης, ενώ, παράλληλα, εκφράσεις όπως “γυναικοθέμι”, “γυναικόκοσμος” και “γυναικομάνι” ενισχύουν την απεικόνιση του γυναικείου πληθυσμού ως άμορφης μάζας. Η στενή σχέση ανάμεσα στη γυναίκα και την ηθική είναι επίσης εμφανής με τις εκφράσεις “γύναιο” και “γυνή της απωλείας”. Επίσης ενώ υπάρχουν στο λεξικό οι όροι “γυναικοκρατία” και “γυναικοκρατούμαι”, οι αναμενόμενοι αντίστοιχοι “ανδροκρατία” και “ανδροκρατούμαι” απουσιάζουν. Η ανυπαρξία, όμως, αυτών των όρων δεν εκπλήσσει στο πλαίσιο της τάξης των πραγμάτων που θεωρεί την ανδροκρατία και τις δραστηριότητες των ανδρών ως τον κανόνα, ενώ τον αντίστοιχο θηλυκό τύπο ως ένα αξιοσημείωτο, αν όχι περιεργό, φαινόμενο.

Στο ίδιο πλαίσιο, του ορισμού του κόσμου μέσα από την καθιερωμένη σκοπιά, δηλαδή αυτή των ανδρών, δεν μας εκπλήσσει και το γεγονός ότι στο ίδιο λεξικό δε γίνεται αναφορά στους όρους “σεξισμός”, “σεξιστικό” και “σεξουαλική παρενόχληση”, ενώ στον όρο “σωβινισμός” αποδίδεται μόνο η εθνικιστική του σημασία κι όχι αυτή με την οποία συχνά χρησιμοποιείται, δηλαδή η εμμονή σε ένα πατριαρχικό μοντέλο συμπεριφοράς και σκέψης (“ανδρικός σωβι-

σμός”). Από την άλλη μεριά, στο λεξικό Τεγόπουλου - Φυτράκη (1991) υπάρχουν οι όροι “σεξισμός” και “άνδροκρατία”, ενώ δεν έχουν καταχωρηθεί οι όροι “σεξιστικό”, “σεξουαλική παρενόχληση” και “ανδρικός σωβινισμός”.

Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι η λέξη “άνθρωπος” χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τα άτομα αρσενικού γένους. Για παράδειγμα, η πρόταση “ο άνθρωπος έσπασε τα μούτρα του”, αναφέρεται συνήθως, αν όχι αποκλειστικά, σε άτομο αρσενικού γένους. Αυτή η μονοπώληση του σημασιολογικού πεδίου της λέξης “άνθρωπος” από το αρσενικό γένος γίνεται πιο ξεκάθαρη στα παρακάτω σύνθετα (Τσοκαλίδου, 1989):

ο παλιάνθρωπος / η παλιογυναίκα

* ο παλιάνδρας

Ο όρος “παλιάνδρας” θα ίσχυε αν το “παλιάνθρωπος” ήταν ουδέτερο και δεν αναφερόταν μόνο στον αρσενικό τύπο, με αντίστοιχο θηλυκό τύπο το “παλιογυναίκα”. Χαρακτηριστικά στο πρόσφατο βιβλίο *Η ιστορία μιας λέξης* του Νίκου Βαρδιάμπαση (1996) η λέξη “άνθρωπος” αναλύεται από ετυμολογική και κοινωνιολογική σκοπιά ως εξής:

Το πιθανότερο πάντως είναι να... είναι δηλαδή άνθρωπος αυτός που έχει όψη, πρόσωπο ή μορφή ανδρός. ...Ανθρώπώ ονομάζεται, μόνο στη Σπάρτη, η γυναίκα... Στον υπόλοιπο, όμως, ελληνικό κόσμο η λέξη άνθρωπος για γυναίκες χρησιμοποιείται μόνο περιφρονητικά, (για τις δούλες, π.χ. ή για γυναίκες αναξιοπαθούσες).

Με τον ίδιο τρόπο μονοπωλείται και η λέξη “παιδί” που, ενώ δηλώνει κορίτσια και αγόρια στην παιδική ηλικία, χρησιμοποιείται για νεαρά άτομα αρσενικού γένους από

την εφηβική ηλικία και μετά. Αυτό αποδεικνύεται με τη χρήση των παρακάτω σύνθετων λέξεων:

- παλιόπαιδο / παλιοκόριτσο
- * παλιάγορο

- φτωχόπαιδο / φτωχοκόριτσο
- * φτωχάγορο
- πλουσιόπαιδο / πλουσιοκόριτσο
- * πλουσιάγορο

Και πάλι ο τρίτος τύπος σε κάθε περίπτωση θα ήταν δυνατός αν τα σύνθετα με τη λέξη “παιδί” ήταν ουδέτερα.

Ένα άλλο φαινόμενο της σημασιολογίας που πρέπει να μας προβληματίζει είναι η έλλειψη λέξεων που να αναφέρονται σε αρνητικά χαρακτηριστικά του αρσενικού γένους σε αντίθεση με την ποικιλία θηλυκών (αρνητικών) όρων. Αυτή η αναντιστοιχία δηλώνει ένα διπλό σύστημα αξιών που κατακρίνει τις γυναίκες, ενώ επαινεί τους άντρες για τη σεξουαλικότητά τους. Τέτοιες λέξεις όπως “σιγανοπαπαδιά”, “παρθένα”, “μιξοπάρθενη” κι “αντροχωρίστρα” πρέπει να προσεχτούν και να απορριφθούν στο δημόσιο λόγο, αν δε θέλουμε να διαιωνίζουμε άδικα και ξεπερασμένα στερεότυπα.

2.4 Λαϊκή σοφία και δημόσια πραγματικότητα

Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας

Μια ενδιαφέρουσα και σημαντική πτυχή της σεξιστικής χρήσης της γλώσσας στο δημόσιο χώρο από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, που απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, είναι οι στερεότυπες αναφορές σε γυναίκες με έμφαση στα σωματικά τους προσόντα και στην οικογενειακή τους κατάσταση.

Είναι χαρακτηριστική η αντιμετώπιση των γυναικών σε ισχυρές δημόσιες θέσεις που παρουσιάζονται συχνά ως “ξανθιές”, “ωραίες”, “χήρες” ή “μητέρες” (βλ. Λιάνη, Τσιλέο). Ανάλογες αναφορές στους δημόσιους άνδρες είναι σχεδόν ανύπαρκτες.

Ταυτόχρονα οι γελοιογραφίες και τα στίτσα στα διάφορα έντυπα αντανακλούν με τη σειρά τους μια ανδροκρατούμενη πραγματικότητα, καθώς απεικονίζουν το ανθρώπινο είδος ως κατ’ εξοχήν ανδρικό, ενώ η χρήση των γυναικείων μορφών είναι περιορισμένη. Για να διαπιστωθεί αυτό αρκεί να ξεφυλλίσουμε μια οποιαδήποτε εφημερίδα και να προσέξουμε τις γελοιογραφίες της. Για να αποφευχθεί η ανδροκρατία σ’ αυτό το επίπεδο είναι επιτακτική η χρήση περισσότερων γυναικείων μορφών στα έντυπα, που, φυσικά, δεν πρέπει να παίζουν διακοσμητικό ρόλο.

Η Βίλμα Παπασάββα, στο περιοδικό *Μετρό* (τεύχος 6, Απρίλιος 1996), θίγει το θέμα της απεικόνισης των γυναικών στα τηλεοπτικά σήριαλ, ως «ηλίθιες, σεξομανείς, κουτσομπόλες, υπερφίαλες "Κατίνες"». Φυσικά η δημιουργία μιας τέτοιας γυναικείας εικόνας γίνεται μέσα από την εμφάνιση (ρούχα, μαλλιά, μακιγιάζ), αλλά και από τη γλωσσική τους συμπεριφορά. Το λεξιλόγιο, ο τόνος της φωνής τους, καθώς και η παραγλωσσική τους συμπεριφορά (δηλαδή οι κινήσεις, χειρονομίες και το ύφος τους) ορίζουν αυτόν τον "υπερφίαλο" χαρακτήρα τους. Για παράδειγμα, όταν η Χριστίνα (από το σήριαλ *Dolce vita*) λέει: «Μα τι θες από μένα παιδάκι μου; Εγώ είμαι μεγαλύτερή σου, είμαι υστερική, είμαι κυκλοθυμική, είμαι ασυνείδητη...» μέσα από τη χρήση των λέξεων «υστερική» και «κυκλοθυμική» επιβεβαιώνει ένα στερεότυπο, γιατί αυτές οι λέξεις χρησιμοποιούνται συνήθως για να χαρακτηρίσουν τη γυναικεία συμπεριφορά. Η δύναμη των ΜΜΕ στη διαίωνηση τέτοιων αρνητικών γυναικείων χαρακτήρων δεν πρέπει να υποτιμά-

ται, ειδικά όταν αυτά τα σήριαλ προβάλλονται σε ώρες πολύ κατάλληλες για τα παιδιά.

Στη δημόσια πραγματικότητα εντάσσεται και η χρήση των τίτλων “κύριος”, “κυρία” και “δεσποινίς”. Παραδοσιακά ο αρσενικός τίτλος αναφέρεται σε κάθε άντρα που έχει περάσει την εφηβική ηλικία, συνήθως όταν είναι άνω των 18, ενώ η χρήση των δύο θηλυκών τύπων γίνεται με κριτήριο την οικογενειακή κατάσταση της γυναίκας, δηλαδή το αν είναι άγαμη (δεσποινίς) ή παντρεμένη (κυρία). Αυτή η διαφορά δηλώνει ότι οι γυναίκες για να γίνουν κυρίες πρέπει όχι να ενηλικιωθούν, όπως οι άντρες, αλλά να παντρευτούν έναν άντρα. Αντίστοιχοι όροι υπάρχουν και σε πολλές άλλες γλώσσες, και αλλαγές σ’ αυτήν την κατεύθυνση έχουν διεκδικηθεί από πολλές γυναικείες οργανώσεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ευρωπαϊκές και αγγλόφωνες χώρες. Παραδείγματα αυτής της διάκρισης των δύο φύλων είναι:

Ελληνικά	Δεσποινίς/Κυρία	Κυρία
Αγγλικά	Miss /Mrs	Ms
Γαλλικά	Mademoiselle /Madame	Madame
Ισπανικά	Señorita /Señora	Señora

Η τρίτη ομάδα τίτλων αποτελείται από τους εναλλακτικούς όρους που έχουν προταθεί για όλες τις γυναίκες ανεξάρτητα από την οικογενειακή τους κατάσταση.

Παροιμίες και κοινότητες εκφράσεις

Οι παροιμίες και οι στερεότυπες εκφράσεις που υπάρχουν σε μια γλώσσα και κουλτούρα εκφράζουν, από τη μια την κοινωνικοπολιτική κατάσταση που επικρατεί σε μια κοινωνία σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και από την άλλη αποτελούν σημείο αναφοράς και παράδειγμα τρόπου

σκέψης για τις μετέπειτα γενιές. Λόγω της δύναμης των στερεότυπων εκφράσεων να πλάθουν συνειδήσεις και να επιδρούν στον τρόπο σκέψης μας πρέπει να τις προσέχουμε και, όταν υπάρχει ανάγκη, να τις αναθεωρούμε. Ας μη νομίσουμε ότι κάτι τέτοιο θα σήμαινε την υποχώρηση της παράδοσης, αφού η παράδοση κι ο πολιτισμός είναι έννοιες που συνεχώς εξελίσσονται, ενσωματώνοντας νέα στοιχεία από την πορεία των κοινωνιών μέσα στο χρόνο.

Αν στρέψουμε την προσοχή μας στο χώρο των παροιμιών και των στερεότυπων φράσεων που εκφράζουν μια παραδοσιακά “κοινώς αποδεκτή πραγματικότητα”, θα δούμε πως αυτή η πραγματικότητα έχει φιλτραριστεί μέσα από το οπτικό πρίσμα των ανδρών.

Οι εκφράσεις και οι παροιμίες ποικίλουν ανάλογα με τη συγκεκριμένη διάλεκτο των χρηστών/χρηστριών τους. Στη Μακεδονία, για παράδειγμα, συνηθίζεται η ευχή σε ένα νιόπαντρο ζευγάρι “Και μ’ ένα γιο”, κάτι που υποδηλώνει την κοινώς παραδεκτή υπεροχή του αρσενικού φύλου. Παρόμοιες σεξιστικές ευχές και λεγόμενα μπορούν να βρεθούν σε όλα τα μέρη της Ελλάδας, αλλά μια τέτοια ανάλυση θα απαιτούσε ιδιαίτερη μελέτη. Ενδεικτικά σεξιστικές παροιμίες στις οποίες αναφέρθηκε η Σούλα Παυλίδου (1985) είναι οι εξής:

*Δώδεκα γυναίκες, δεκατέσσερις κουβέντες
Αλλιά’ς εκείόν που γελαστεί και γυναικός πιστέψει
Κάλλιο πουτάνα παρά γλωσσού*

Από τις παραπάνω παροιμίες γίνεται εμφανές ότι η λαϊκή αντίληψη παρουσιάζει τη γυναικεία φύση ως επιπόλαιη και φλύαρη. Αυτή η αντίληψη, όμως, έρχεται σε αντίθεση με τις έρευνες που έγιναν με στόχο τις διαφορές των δύο φύλων στη χρήση της γλώσσας, όπως έχει ήδη αναφερθεί

στο 1.3 σε σχέση με τις διαφορές των φύλων στη γλώσσα.

Φυσικά η γενική χρήση του αρσενικού τύπου ως “κανόνα” ενισχύει την αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι γένους αρσενικού και ότι το γυναικείο είδος προσδιορίζεται σε σχέση με αυτό. Πολλές γνωστές παροιμίες εκφράζονται μόνο στο αρσενικό γένος, για παράδειγμα “Όποιος βιάζεται σκοντάφτει” ή “Ο καλός ο καπετάνιος στη φουρτούνα φαίνεται”. Ως χρήστριες και ισότιμες συμμετοχοί στη γλώσσα μας μπορούμε να αντιπροτείνουμε εναλλακτικά σχήματα λόγου που να εκφράζουν και τη γυναικεία πραγματικότητα στο επίπεδο των παροιμιών και της λαϊκής σοφίας. Ας μη ξεχνάμε ότι η γλώσσα μας βρίσκεται σε διαρκή αλλαγή είτε το επιδιώκουμε είτε όχι, μιας κι η πραγματικότητα γύρω μας εξελίσσεται συνεχώς.

*“Si nous continuons à parler le
même langage,
nous allons reproduire la même
histoire”.*

Luce Irigaray

*“Αν συνεχίζουμε να μιλάμε
την ίδια γλώσσα,
θα αναπαράγουμε την ίδια ιστορία”
γράφει η Luce Irigaray (1976)*

3. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

3.1 Φωνή και στα δύο φύλα

Για να αποφευχθεί ο γλωσσικός σεξισμός, σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, είναι απαραίτητο να δοθεί φωνή και στα δύο φύλα. Αυτό αφορά τόσο τη χρήση και το περιεχόμενο της γλώσσας όσο και τη δομή του γλωσσικού συστήματος. Η αλλαγή στο περιεχόμενο θα περιλαμβάνει την αποφυγή των στερεότυπων ρόλων για τα δύο φύλα, δηλαδή τη δημόσια παρουσίαση των γυναικών και των ανδρών σε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών ρόλων, χωρίς αυτοί να είναι απαραίτητα συνηθισμένοι. Για παράδειγμα η τροχονόμος, η αστυνομικήνα, η ταχυδρόμος, η σκουπιδιάρσσσα, η πυροσβεστίνα, η αφισοκολλήτρια, η ναυαγοσώστρια είναι εικόνες που πρέπει να διοχετεύονται μέσα από τη δημόσια χρήση της γλώσσας στα σχολεία ή στα περιοδικά, αν θέλουμε να βοηθήσουμε την καθιέρωση και την αποδοχή τους σε ευρύτερο πλαίσιο (έστω και αν οι γυναίκες ακόμη αποτελούν μειοψηφία σ' αυτά τα επαγγέλματα). Η χρήση του θηλυκού άρθρου μπορεί να συνοδευτεί με τη χρήση θηλυκής κατάληξης και στα ουσιαστικά που έχουν καθιερωθεί με την αρσενική κατάληξη (η γιατρός / η γιατρέσσα). Μια τέτοια εξέλιξη μπορεί να καθιερωθεί από τις ίδιες τις ομιλήτριες και τους ομιλητές. Σ' αυτό το εγχειρίδιο προτείνονται τόσο η χρήση του θηλυκού άρθρου όσο και λεξημάτων με θηλυκές

καταλήξεις ως ισοδύναμοι, εφαρμόσιμοι τρόποι εκπροσώπησης των γυναικών στη γλώσσα. Η επιλογή ανάμεσα στους παραπάνω τρόπους γίνεται σύμφωνα με υφολογικούς και κοινωνιογλωσσολογικούς παράγοντες.

Παράλληλα η εικόνα του άντρα που δε φοβάται να κλάψει ή να εκδηλώσει τα συναισθήματά του είναι εξίσου πραγματική και σημαντική. Η δημοσιοποίηση τέτοιων ρόλων θα προσφέρει δυνατότητες επιλογής νέων ρόλων στα δύο φύλα, χωρίς να τα περιορίζει σε στενά και ξεπερασμένα μοντέλα.

Πίνακας 1

Παραδείγματα γυναικείων ρόλων

Στερεότυποι	Εναλλακτικοί
Μαμά	Διευθύντρια
Γιαγιά	Εργάτρια
Νοικοκυρά	(η) Πολιτικός
Δασκάλα	(η) Επιχειρηματίας
Καθαρίστρια	Επισκευάστρια

Ο παραπάνω πίνακας δεν υποδεικνύει την απόρριψη των θεμιτών στερεότυπων ρόλων, όταν, φυσικά, αυτοί εκφράζουν την πραγματικότητα, αλλά ενθαρρύνει τη χρήση των εναλλακτικών όρων στις γενικές αναφορές σε γυναικείους ρόλους, όπως, για παράδειγμα, στο πλαίσιο ενός γλωσσικού μαθήματος. Αυτή η πρόταση δε σημαίνει ότι οι στερεότυποι γυναικείοι ρόλοι είναι υποδεέστεροι. Για να περιγράψουμε όμως μια συνεχώς εξελισσόμενη πραγματικότητα είναι ανάγκη να τονίζουμε τους καινούριους γυναικείους ρόλους.

Από την άλλη μεριά, στο θέμα της δομής της γλώσσας

θα προταθούν παρακάτω τρόποι με τους οποίους μπορούμε να αλλάξουμε τα στερεότυπα. Ας σημειωθεί ότι η τελική επιλογή της πιο κατάλληλης λύσης στο θέμα του γλωσσικού σεξισμού θα γίνει από το κάθε άτομο ξεχωριστά. Ο οδηγός αυτός προτείνει μια σειρά από εναλλακτικές προτάσεις που μπορούν να εφαρμοστούν ανάλογα με τις προτεραιότητες και τις προσωπικές επιλογές του κάθε ενδιαφερόμενου ατόμου.

Για να δοθεί φωνή και στα δύο φύλα και να καταλάβουν οι γυναίκες το χώρο που τους ανήκει στον δημόσιο λόγο μπορούν να γίνουν τα εξής:

1) Η παράλληλη χρήση θηλυκών και αρσενικών τύπων.

Αυτό αναφέρεται:

α. στα ουσιαστικά που μπορούν να δεχτούν διπλό άρθρο για τον αρσενικό και το θηλυκό τύπο, όπως για παράδειγμα:

η/ο

γονιός, πρόγονος, συγγραφέας

β. σε ουσιαστικά που έχουν ήδη καθιερωμένους θηλυκούς τύπους όπως:

εργάτρια, συνδικαλίστρια, καθηγήτρια, εισηγήτρια

γ. σε ουσιαστικά που μπορούν να δεχτούν τόσο θηλυκό άρθρο όσο και θηλυκή κατάληξη, όπως τα ακόλουθα:

η/ο δικηγόρος

ο δικηγόρος/η δικηγορίνα

η/ο γιατρός

ο γιατρός/η γιατρέσσα

η/ο δήμαρχος

ο δήμαρχος/η δημαρχίνα

Με την καθιέρωση του όρου “δημαρχίνα” με τη σημασία της γυναίκας δημάρχου, ο όρος θα πάψει να δηλώνει τη

σύζυγο του άντρα δημάρχου, μιας και ο τελευταίος ρόλος θα δηλώνεται περιφραστικά όπως και ο αντίστοιχος όρος που θα σημαίνει το σύζυγο της δημάρχου/δημαρχίνας.

Θηλυκές καταλήξεις που μπορούν να χρησιμοποιούνται με τα ουσιαστικά για να δηλώνουν το θηλυκό αντίστοιχο τύπο είναι οι εξής:

- εσσα (γιατρέσσα)
- ινα (βουλευτίνα)
- ισσα (φόνισσα)
- μενη (φυλακισμένη)
- ού (κλειδαρού)
- τρια (πρωταθλήτρια)

Η χρήση του θηλυκού άρθρου ή μιας θηλυκής κατάληξης για τους θηλυκούς τύπους είναι θέμα επιλογής του ατόμου και καθορίζεται από τις απαιτήσεις του γραπτού ή προφορικού λόγου, το ύφος και τον σκοπό της χρήσης της γλώσσας. Είναι χαρακτηριστικό της γλώσσας μας ότι υπάρχουν ορισμένες ιδιόμορφες περιπτώσεις θηλυκών τύπων από την καθαρεύουσα που διατηρούν την αρσενική κατάληξη ενώ αναφέρονται πάντα σε γυναίκα, όπως:

*η έγκυος, η σύζυγος, η δακτυλογράφος,
η ιδιαίτερα γραμματέας, η ιερόδουλος*

Πίνακας 2

*Εναλλακτικές τακτικές στη χρήση του αρσενικού γένους
σε γενικές αναφορές*

Διπλό άρθρο	η/ο γονιός ο/η γονιός ο/η νηπιαγωγός
Διπλός τύπος	ο εργάτης κι η εργάτρια ο/η εργάτης/τρια

Διπλό άρθρο η/και τύπος

η εργάτρια κι ο εργάτης
 η/ο εργάτρια/της
 η/ο δικηγόρος
 ο/η δικηγόρος
 ο δικηγόρος/η δικηγορίνα
 η/ο δικηγορίνα/ος
 ο/η δικηγόρος/ίνα
 επιβάτες/τριες

2) Άλλη σημαντική τακτική για την αποφυγή του γλωσσικού σεξισμού είναι η αντικατάσταση σεξιστικών λέξεων/λεξημάτων με ουδέτερες συνώνυμες αντιστοιχίες ώστε να αποφεύγονται αρνητικά στερεότυπα, όπως:

ανδραγάθημα	→	γενναία πράξη
γεροντοκόρη	→	άγαμη γυναίκα
επανδρώνω	→	στελεχώνω
υιοθετώ	→	τεκνοθετώ
υιοθεσία	→	τεκνοθεσία

3) Η δημιουργία και χρήση αντίστοιχων τύπων για τα δύο φύλα.

Για παράδειγμα, οι λέξεις *νοικοκυρά* και *νοικοκύρης* χρησιμοποιούνται με διαφορετική σημασία. Η γυναίκα ασχολείται με τα οικιακά, ενώ ο άντρας είναι υπεύθυνος απέναντι στις οικογενειακές του υποχρεώσεις.

Μπορούμε να χρησιμοποιούμε και για τους δυο:
ασχολείται με τα οικιακά (για τις δουλειές του σπιτιού)
 και

υπεύθυνη/ος στις οικογενειακές υποχρεώσεις (για τη στάση της/του στις ευθύνες της οικογένειας).

4) Η χρήση διπλών τύπων στις γενικές μας αναφορές.

Για να δοθεί φωνή και στα δύο φύλα είναι πολύ σημα-

ντικό να χρησιμοποιούνται τόσο οι αρσενικοί όσο και οι θηλυκοί τύποι όταν μιλάμε χωρίς να αναφερόμαστε σε κάποιο συγκεκριμένο άτομο. Έτσι αντιτασσόμαστε στη γενετική ή ρυθμιστική χρήση του αρσενικού γένους ως εκπροσώπου των δύο φύλων. Εκτός από την απάλυνση του γλωσσικού σεξισμού, με τη χρήση των διπλών τύπων στις γενικές αναφορές επιτυγχάνουμε και την εξάλειψη της αμφισημίας. Η αμφισημία δημιουργείται όταν ένας τύπος, δηλαδή ο αρσενικός, χρησιμοποιείται τόσο γενικά όσο και ειδικά (για τους άνδρες).

Πίνακας 3

Εναλλακτικές πρακτικές στις προτάσεις με γενικές αναφορές

Στερεότυπη χρήση	Εναλλακτική χρήση
Οι μαθητές της τρίτης τάξης πήγαν εκδρομή	Οι μαθητές κι οι μαθήτριες της τρίτης τάξης πήγαν εκδρομή ή η τρίτη τάξη πήγε εκδρομή
Οι καθηγητές απεργούν	Οι καθηγητές/τριες απεργούν ή Το διδακτικό προσωπικό απεργεί

Από την προσωπική μου θητεία στον εκπαιδευτικό χώρο έχω διαπιστώσει ότι συχνά οι μαθήτριες συντάσσουν μια έκθεση από τη σκοπιά ενός μαθητή, δηλαδή γράφουν για τον εαυτό τους στον αρσενικό τύπο. Το αντίστροφο δεν έχει παρατηρηθεί. Οι μαθητές δεν αναφέρονται στον εαυτό τους χρησιμοποιώντας θηλυκούς τύπους, π.χ. “είμαι καλή

μαθήτρια”. Με την καθιέρωση των διπλών τύπων θα διευρυνθεί η χρήση των θηλυκών τύπων και, φυσικά, η παρουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο.

Μια μέση εναλλακτική πρακτική για τις ανάγκες κειμένων που, λόγω του περιεχομένου και του ύφους τους, απαιτούν τη χρήση πολλών διπλών τύπων στη μη-σεξιστική μορφή τους, π.χ. κείμενα με συνεχείς αναφορές σε μαθητές/τριες με πολλούς επιθετικούς προσδιορισμούς στα δύο γένη, είναι η χρήση μόνο θηλυκών τύπων σε ορισμένες από τις γενικές αναφορές. Αυτή η τακτική θα πρέπει να συνδυάζεται με την προώθηση εναλλακτικών γυναικείων ρόλων για καλύτερα αποτελέσματα. Για παράδειγμα, μπορούμε να χρησιμοποιούμε τα εξής: “Οι διευθύντριες των σχολείων συχνά έχουν δύσκολες σχέσεις με τους μαθητές”. Φυσικά η χρήση αυτής της μεθόδου αποφυγής του γλωσσικού σεξισμού πρέπει να δηλώνεται από την αρχή του κειμένου, έτσι ώστε να αποφεύγονται τυχόν παρεξηγήσεις και αμφισημίες (π.χ. “Στο ακόλουθο κείμενο οι γενικές αναφορές στις/στους καθηγήτριες/τες θα γίνονται στο θηλυκό γένος, ενώ αυτές στους/στις μαθήτριες/τριες στο αρσενικό ως προσπάθεια αποφυγής του γλωσσικού σεξισμού”).

5) Η χρήση αντίστοιχων τίτλων για τα δύο φύλα δηλαδή “κυρία” και “κύριος” για όλες τις ενήλικες γυναίκες και τους άντρες.

6) Η αλφαβητική σύνταξη αντί για τη στερεότυπη στην οποία ο θηλυκός τύπος ακολουθεί τον αρσενικό. Για παράδειγμα, η “Γκόλφω” προηγείται του “Τάσου”, ενώ ο “Αντώνιος” της “Κλεοπάτρας”, “ο μαθητής” προηγείται της “μαθήτριας”, ενώ “η δασκάλα” του “δασκάλου”.

3.2 Ανακύκλωση και αναθεώρηση όρων

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, εκτός από τη γραμματική και τη σύνταξη σημαντική θέση έχει η σημασιολογική δομή της γλώσσας. Το ζήτημα του γλωσσικού σεξισμού περιλαμβάνει μια σειρά θεμάτων όπως :

1. την έλλειψη αντιστοιχιών για τα δύο φύλα, έτσι που οι υπάρχοντες όροι διαιωνίζουν στερεότυπα

(σιγανοπαπαδιά, μιξοπαρθένα)

2. την ύπαρξη θετικού και αρνητικού πεδίου για ανδρικούς και γυναικείους όρους αντίστοιχα

(γεροντοπαλίκαρα, γεροντοκόρη)

3. την έλλειψη ή μη καθιέρωση όρων που εκφράζουν την πραγματικότητα των γυναικών

(σεξουαλική παρενόχληση)

Έτσι λοιπόν θα πρέπει να έχουμε μια σειρά από τακτικές που θα αντιμετωπίζουν τα επιμέρους θέματα, όπως οι εξής:

1) η κατάργηση ή αποφυγή της χρήσης όρων που περιορίζουν τους γυναικείους ρόλους σε ορισμένα στερεότυπα, π.χ. η γεροντοκόρη, η παρθένα, η κουτσομπόλα, η κυρά Κατίνα, η κακιά πεθερά/νύφη κ.α.

2) η ανακύκλωση των αρνητικών όρων έτσι ώστε να ξεφύγουν από το δεδομένο αρνητικό σημασιολογικό πεδίο μέσα από τη χρήση τους με θετικό τρόπο, π.χ. οι όροι “φεμινισμός”, “γυναικείο κίνημα” θα πρέπει να χρησιμοποιούνται συστηματικά με θετικό τρόπο για να μην δημιουργούν συχνά αδικαιολόγητα αρνητικές αντιδράσεις.

3) Η δημιουργία αντίστοιχων όρων για τα δύο φύλα που μέσα από τη χρήση τους θα καθιερωθούν ως θεμιτές καινούριες λέξεις, π.χ. ορισμένες φεμινίστριες έχουν προτείνει για τη σεξουαλική πράξη τον όρο “εσώκλειση” ως αντίστοιχο γυναικείο όρο για το “διείσδυση”. Επίσης μέσα

από τη χρήση τους θα καθιερωθούν και οι αντιστοιχίες "κυρία"/"κύριος", "εργένης"/"εργένισσα" ή ακόμη και η αντιστοιχία "επανδρώνω"/"επιγυναικώνω" για το ρήμα "στελεχώνω".

4) η συμμετοχή φεμινιστριών γλωσσολόγων στη λεξικογραφία και σε κάθε πράξη που έχει ως συνέπεια της τη δημιουργία γλωσσικών προτύπων για τις παρούσες και μελλοντικές γενιές. Αυτή είναι μία πολιτική απόφαση και ένα αίτημα μέσα στα πλαίσια της κίνησης για μεγαλύτερη (με σκοπό το 50%) ποσόστωση γυναικών σε όλα τα κέντρα λήψης αποφάσεων.

3.3 Παραδείγματα μη-σεξιστικού δημόσιου λόγου

Η κίνηση ενάντια στο γλωσσικό σεξισμό έχει ήδη μιά αξιοσημείωτη, επίσημη και ανεπίσημη, ιστορία στο χώρο του δημόσιου ελληνικού λόγου. Παραδείγματα προσπαθειών εκπροσώπησης των δύο φύλων στο δημόσιο λόγο είναι τα ακόλουθα:

“Έτσι όλοι και όλες μπορέσαμε να συνεχίσουμε το βαθύ ύπνο με τα ανάλαφρα όνειρα που εξασφάλιζε η κομματική αίγλη και η σοβαρή υπαρκτή λαϊκή βάση. Το ξύπνημα όμως με τα γεγονότα του 1989 ήταν για όλους και όλες οδυνηρό. Και για πολλούς και πολλές μοιραίο — σήμαινε διαζύγιο με την Αριστερά.” (Δαμανάκη, 1995:66)

“Οι πολίτες έχουν την ευθύνη τους, και αυτοί και αυτές, και οι άντρες και οι γυναίκες”

(Μαρία Δαμανάκη, 29/4/96, ΕΤ1, συνέντευξη στην εκπομπή “Νυχτερινός Επισκέπτης” με τον Άρη Σκιαδόπουλο).

“Θέτοντας τον όρο “γνώση” μέσα στο συγκεκριμένο σημασιολογικό πεδίο, θέτω την αναγκαιότητα να δικαιούται ο/η ερευνητής/τρια της χρήσης όλων των χαρακτηριστικών και των δυνατοτήτων του συμπεριλαμβανομένου και

του σώματος του/της, ως θεάτρου συνειδητών ή ασυνειδητών δρώμενων καθόλου άσχετων με όσα συμβαίνουν στον εγκέφαλό του.” (Σαββίδου, 1996:148)

“Στα ερωτήματα πώς και ποιός/ποιά θα εκλέγεται ως συνήγορος εργασίας δεν έχει δοθεί απάντηση”. (Καραμάρκος, 1996:37)

Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η διαφορά των μη-σεξιστικών κειμένων, παραδείγματα σεξιστικού λόγου είναι τα εξής:

“Πρέπει να προστατευθεί το δικαίωμα του έλληνα καταναλωτή και της ελληνίδας νοικοκυράς να αγοράσουν τρόφιμα για το Πασχαλινό τραπέζι.” (δήλωση υπουργού σε συνέντευξη τύπου, Απρίλιος 1996)

“Είστε σίγουρες για το απορρυπαντικό σας;” (τωρινή διαφήμιση στην τηλεόραση)

Τα παραπάνω μηνύματα, μέσα από ένα κριτικό και ευαισθητοποιημένο πρίσμα, θα μπορούσαν να αποδοθούν ως εξής:

“Πρέπει να προστατευθεί το δικαίωμα των ελλήνων/ίδων καταναλωτών/τριών να αγοράσουν τρόφιμα για το Πασχαλινό τραπέζι.”

“Έχετε σιγουριά για το απορρυπαντικό σας;”

Παραδείγματα σεξιστικής χρήσης της γλώσσας καθώς και προσπαθειών αποφυγής του γλωσσικού σεξισμού από τα ΜΜΕ δίνονται στο άρθρο της Μακρή - Τσιλιπάκου (1955). Ορισμένα από αυτά είναι:

“Λέμε την ημερομηνία... να βοηθήσουμε καμιά νοικοκυρά να πετάξει το γάλα που ξέχασε στο ψυγείο” (10/2/95, Ράδιο 908, Γιάννης Τσολακίδης).

“Ο Πάγκαλος, η Βάσω, ο Σημίτης” (22/3/95 Mega, “Το μήλο της έριδος” με τον Πάυλο Τσίμα).

Το παραπάνω παράδειγμα, όπως σχολιάζει η Μαριάνθη Μακρή - Τσιλιπάκου (1995), είναι χαρακτηριστι-

κό ενός είδους σεξισμού κατά τον οποίο οι γυναίκες, ανεξάρτητα από τη θέση τους, εισπράττουν μεγαλύτερη οικειότητα και λιγότερο σεβασμό απ' ό,τι οι άντρες σε αντίστοιχες θέσεις.

Η ίδια ερευνήτρια αναφέρει επίσης και το παράδειγμα της διαφήμισης της ΦΥΤΙΝΗΣ, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως χαρακτηριστική της πορείας ευαισθητοποίησης στο θέμα του σεξισμού. Η διαφήμιση άρχισε με το σύνθημα “Η μαμά μου μαγειρεύει”, συνέχισε με “Ο μπαμπάς μου μαγειρεύει”, καταλήγοντας με τον άντρα να δηλώνει “Έξάλλου της τό'χω πει: για μένα η ισότητα δεν είναι μόνο λόγια... Εγώ όταν λέω κάτι το εννοώ.” (Μακρή - Τσιλιπάκου, 1995:443)

Αξιίζει να σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια οι πολιτικοί, επιδιώκοντας μεγαλύτερη απήχηση στους/στις ψηφοφόρους, συνηθίζουν να χρησιμοποιούν διπλούς τύπους τουλάχιστον στους χαιρετισμούς τους π.χ. “Ελληνίδες και έλληνες”, “φίλες και φίλοι”, “Αθηναίες και Αθηναίοι” ή “συμπολίτες και συμπολίτισσες”. Αυτό αποτελεί και μια απόδειξη ότι η αντιμετώπιση του γλωσσικού σεξισμού με τη χρήση θηλυκών και αρσενικών τύπων και με την αναθεώρηση και αντικατάσταση αρνητικών όρων με καινούριους είναι εφικτή στο άμεσο μέλλον.

3.4 Σύνοψη εναλλακτικών τακτικών

Από τα προηγούμενα γίνεται φανερό ότι η ίδια γλώσσα που γίνεται φορέας και αιτία του σεξισμού μπορεί και πρέπει να γίνει και εκφράστρια μιας εναλλακτικής πραγματικότητας, στην οποία θα συμμετέχουν ισότιμα τα δύο φύλα. Ο παρακάτω πίνακας συνοψίζει τις προτάσεις που έχουν γίνει στο κεφάλαιο 3.

Πίνακας 4

Σύνοψη Εναλλακτικών Πρακτικών στους δημόσιους χώρους της Εκπαίδευσης, των ΜΜΕ και της Πολιτικής

- 1) Κριτική προσέγγιση της γλώσσας στα επίπεδα της γραμματικής, της σύνταξης και της σημασιολογίας (κεφ. 2).
- 2) Χρήση διπλών (αρσενικών και θηλυκών) τύπων στις γενικές αναφορές (μαθητής/τρια).
- 3) Κατάργηση ή ανακύκλωση σεξιστικών όρων (π.χ. γεροντοκόρη, δεσποινίς).
- 4) Καθιέρωση καινούριων όρων που εκφράζουν τη γυναικεία πραγματικότητα (π.χ. σεξουαλική παρενόχληση, τεκνοθεσία αντί του όρου “υιοθεσία”).
- 5) Ευαισθητοποίηση στο θέμα του γλωσσικού σεξισμού στην εκπαίδευση, τα ΜΜΕ και τις πολιτικές οργανώσεις (μέσα από συζητήσεις και σεμινάρια).
- 6) Συμμετοχή γυναικών/φεμινιστριών γλωσσολόγων στις διαδικασίες καθορισμού της γλώσσας.
- 7) Χρήση εναλλακτικών ρόλων/προτύπων για τα δύο φύλα στην εκπαίδευση (π.χ. η πυροσβεστήνα, η ψυχαναλύτρια, ο πατέρας, ο νηπιαγωγός).
- 8) Χρήση γυναικείων μορφών στα ΜΜΕ ως αντιπροσωπευτικών της ανθρωπίνης ύπαρξης (π.χ. στις γελοιογραφίες).
- 9) Παρουσίαση των γυναικών ως έξυπνα, δυναμικά και αποφασιστικά κι όχι, απαραιτήτως, υστερικά, άβουλα και σεξομανή άτομα στα τηλεοπτικά σήριαλ.
- 10) Συχνή χρήση του θηλυκού γένους με σκοπό την κριτική των στερεότυπων στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο (π.χ. “η από μηχανής Θεά”, “η διευθύντρια”).

3.5 Η αλλαγή είναι εφικτή και αναπόφευκτη

Είναι ευνόητο ότι οι εναλλακτικές προτάσεις αυτού του σύντομου οδηγού δεν αποτελούν πανάκεια στο θέμα του γλωσσικού σεξισμού και της ισοπολιτείας των δύο φύλων. Αποτελούν, όμως, αφετηρία για μια συντονισμένη προσέγγιση στο θέμα του γλωσσικού σεξισμού, ένα θέμα που έχει άμεση σχέση με τον κοινωνικό σεξισμό. Αυτό, φυσικά, δε σημαίνει πως η αλλαγή στη γλωσσική μας συμπεριφορά επαρκεί για να αντιμετωπιστεί το θέμα του σεξισμού αποτελεσματικά. Κάθε νομοθεσία και γραφειοκρατική αλλαγή πρέπει να συνοδεύεται από πράξεις για να επιφέρει τα αποτελέσματα που επιθυμούμε.

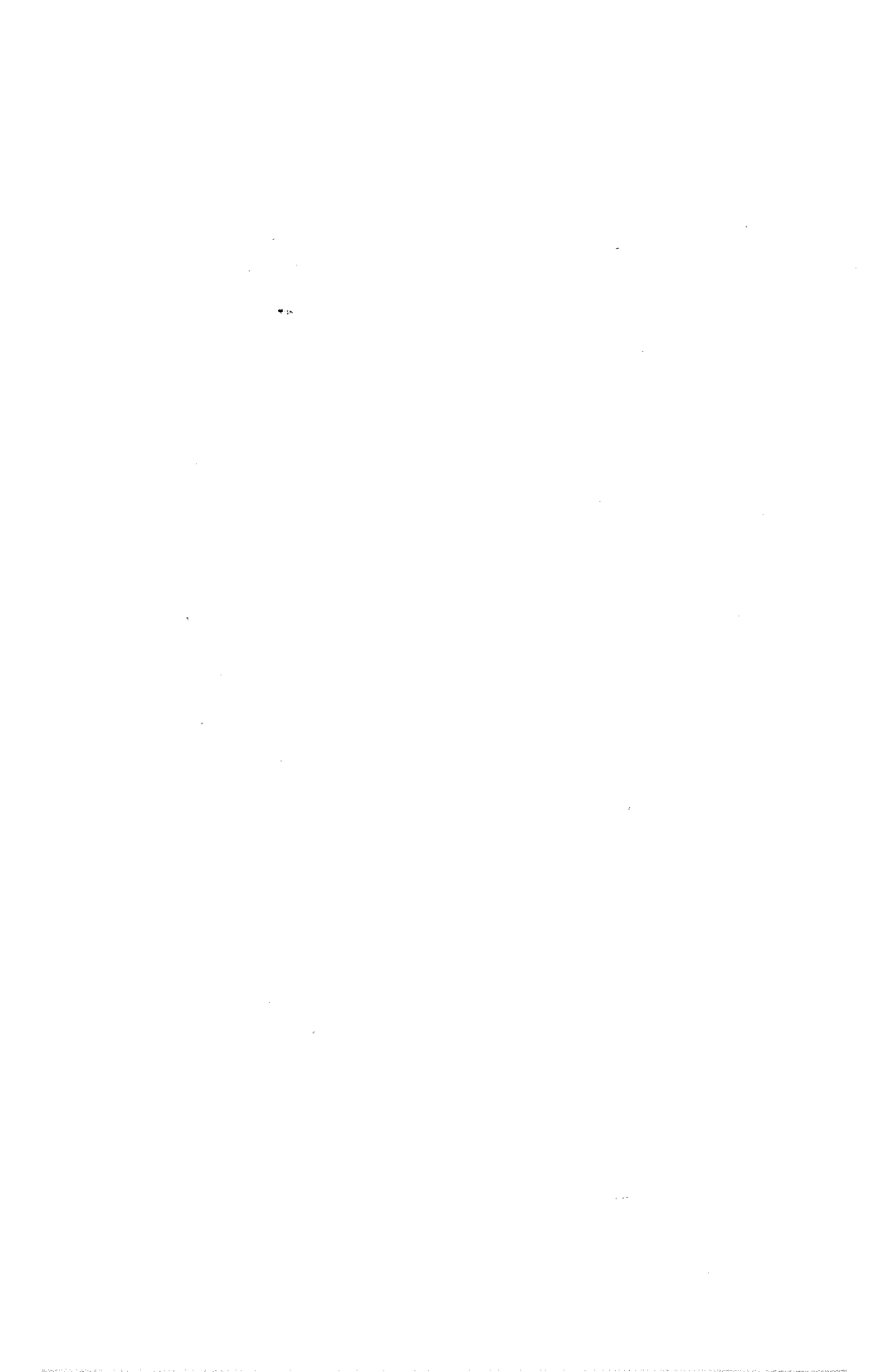
Η επιλογή των εναλλακτικών πρακτικών που προτείνονται εξαρτάται από το ύφος και τους σκοπούς του γραπτού ή προφορικού λόγου στον οποίο αναφέρονται. Η παρέμβαση των ατόμων που πιστεύουν στη σημασία της αποφυγής του γλωσσικού σεξισμού μπορεί να γίνει με μια σειρά από τρόπους.

Στην ιδιωτική μας ζωή μπορούμε με ανεπίσημο τρόπο, αντιστρέφοντας στερεότυπους ρόλους π.χ. μέσω του χιούμορ, να θίξουμε το θέμα του γλωσσικού σεξισμού. Στο δημόσιο χώρο, εκτός από τα όσα έχουν ήδη προταθεί, μπορούμε άμεσα να παρέμβουμε μέσα από τα δημόσια έντυπα που χειριζόμαστε (π.χ. φορολογικές δηλώσεις, βαθμολόγια, υπηρεσιακά μηνύματα), μετατρέποντας τους αρσενικούς τύπους σε διπλούς όπως, για παράδειγμα, το “λαβών” σε “λαβούσα”, το “βεβαιών” σε “βεβαιούσα” κ.α.

Ο οδηγός αυτός σκοπεύει να συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση στο θέμα του γλωσσικού σεξισμού και στη δύναμη της γλώσσας να δημιουργεί και να διαιωνίζει στερεότυπα για τα δύο φύλα. Μέσα από μια σειρά εναλλακτικών γλωσσικών πρακτικών αυτή η δύναμη μπορεί να εξυπηρετεί τις

ανάγκες μιας εξελισσόμενης κοινωνικής πραγματικότητας.

Η γλώσσα, η έκφραση και η πραγματικότητα ανήκουν εξίσου και στα δύο φύλα. Η αλλαγή και εξέλιξη της γλώσσας, της σκέψης και της κοινωνίας είναι όχι μόνο εφικτή αλλά και αναπόφευκτη. Αν είναι στόχος μας να γίνουν γλωσσικές και κοινωνικές αλλαγές που να εξυπηρετούν ισότιμα τις ανάγκες και τα συμφέροντα και των δύο φύλων, μια κριτική στάση στο θέμα του γλωσσικού σεξισμού και συνειδητές προσπάθειες αντιμετώπισής του είναι το ίδιο απαραίτητες κι αναπόφευκτες.

4. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ - ΟΡΙΣΜΟΙ ΚΥΡΙΩΝ ΟΡΩΝ

Αλφαβητική σύνταξη (3.1)

Η σύνταξη που δεν δίνει εξ ορισμού προτεραιότητα στο αρσενικό γένος αλλά στη σειρά που καθορίζεται αλφαβητικά, για παράδειγμα δασκάλα/δάσκαλος, μαθητής/μαθήτρια.

Αναθεώρηση όρων (3.2)

Η πρακτική του επαναπροσδιορισμού όρων έτσι ώστε να μη θεωρείται δεδομένη η στερεότυπη σημασία και χρήση τους. Αυτό επιτυγχάνεται με τη χρήση τους σε θετικά σημασιολογικά πεδία (βλ. ανακύκλωση), όπως, για παράδειγμα, μια θετική προσέγγιση του όρου «φεμινισμός».

Αμφισημία (3.1)

Η πιθανότητα της διπλής σημασίας μιας λέξης ή έκφρασης. Η στερεότυπη χρήση του αρσενικού τύπου σε γενικές αναφορές μπορεί να δηλώνει είτε μόνο το αρσενικό γένος, είτε και το αρσενικό και το θηλυκό. Αυτή η αμφισημία αποτελεί άλλο ένα επιχείρημα υπέρ της χρήσης των διπλών τύπων στις γενικές μας αναφορές.

Ανακύκλωση όρων (3.2)

Η πρακτική της αναθεώρησης όρων και της χρήσης τους με θετικό τρόπο. Αυτή η πρακτική, αν χρησιμοποιείται συστηματικά, μπορεί να επιφέρει θετικά αποτελέσματα. Με ορισμένους όρους που έχουν καθιερωθεί ως αρνητικοί είναι δύσκολη η ανακύκλωση με επιτυχία, όπως, για παράδειγμα, με όρους όπως “γεροντοκόρη” ή “μιξοπαρθένα”. Αυτοί θα είναι προτιμότερο και αποτελεσματικότερο να αποφεύγονται.

Γλωσσολογία (1.1)

Η επιστήμη που ασχολείται με την ανάλυση της γλώσσας σε φωνητικό (ήχων), μορφολογικό (δομές λέξεων), συντακτικό (δομές προτάσεων), σημασιολογικό (σημασίας λέξεων), κοινωνιογλωσσολογικό (σχέση γλώσσας και κοινωνικών ομάδων), πραγματολογικό (γλωσσικών συνηθειών), ψυχολογολογικό (σχέση ψυχολογίας και γλώσσας) και άλλα επίπεδα. Το θέμα του γλωσσικού σεξισμού υπάγεται στην κοινωνιογλωσσολογία ή, αλλιώς, την κοινωνιολογική προσέγγιση της γλώσσας και της φεμινιστικής γλωσσολογίας.

Γραμματικό γένος (2.1)

Το γένος (θηλυκό, αρσενικό και ουδέτερο) που χαρακτηρίζει ένα ουσιαστικό και καθορίζει την κλίση του σε αντίθεση, συχνά, με το φυσικό του γένος (π.χ. το κορίτσι είναι ουδέτερου γραμματικού γένους).

Γλωσσική ποικιλία (1.1)

Εκτός από εθνικές γλώσσες και γεωγραφικές διαλέκτους έχουμε και γλωσσικές ποικιλίες που αναφέρονται σε άτομα και ομάδες με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στη χρήση μιας γλώσσας. Τέτοιες ποικιλίες είναι, για παράδειγμα, οι κοινωνιόλεκτοι, δηλαδή ο χαρακτηριστικός τρόπος ομιλίας μιας κοινωνικής ομάδας, όπως αυτός των νέων ενός δημόσιου γυμνασίου. Στην κοινωνιογλωσσολογία το ενδιαφέρον εστιάζεται στη μελέτη γλωσσικών ποικιλιών.

Γυναικείος λόγος / αξίες

Κάθε φορά που αναφερόμαστε σε γυναικείο λόγο, αξίες, συνήθειες, αντιμετωπίζουμε το ζήτημα του τι εννοείται με αυτές, ενώ, παράλληλα, ο στόχος μας είναι να απεγκλωβιστούμε από τα στερεότυπα του φύλου. Σ' αυτό το εγχειρίδιο τέτοιοι όροι αναφέρονται στο σύνολο των δραστηριοτή-

των, καθώς και των ιστορικών και πολιτιστικών επιτευγμάτων των γυναικών που συχνά διατηρούνται στην αφάνεια. Η ύπαρξη ειδικών γυναικείων σπουδών σε διάφορα πανεπιστήμια αποτελεί απόδειξη της ανάγκης να αναγνωριστεί η γυναικεία συμμετοχή σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Δημόσιος λόγος (1.1)

Ο τρόπος έκφρασης και η χρήση της γλώσσας που γίνεται στο δημόσιο χώρο ορίζονται εδώ ως δημόσιος λόγος. Ο δημόσιος χώρος, σε αντίθεση με τον ιδιωτικό, είναι αυτός στον οποίο αποδίδονται περισσότερες ευθύνες μιας και επηρεάζει μαζικά τις συνειδήσεις και τον τρόπο σκέψης μιας κοινωνίας. Ο πολιτικός χώρος, ο χώρος της εκπαίδευσης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας είναι κεντρικοί δημόσιοι χώροι.

Διαφορές φύλων στη γλώσσα (1.3)

Πολλές έρευνες έχουν περιγράψει κι αναλύσει τις γλωσσικές διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες και τους άντρες. Αυτές αναφέρονται κυρίως στη χρήση της γλώσσας, την επιλογή θεμάτων για συζήτηση, το χρόνο κατά τον οποίο ένα θέμα συζητείται κ. α.

Διαφορά (1.3)

Το θεωρητικό μοντέλο σύμφωνα με το οποίο οι διαφορές των δύο φύλων στη γλώσσα ερμηνεύονται από το γεγονός ότι οι γυναίκες κι οι άντρες έχουν κοινωνικοποιηθεί με διαφορετικό τρόπο και ανήκουν σε διαφορετικές κουλτούρες.

Διπλοί τύποι (3.1)

Η πρακτική της παράλληλης χρήσης θηλυκών και αρσενικών τύπων στις γενικές αναφορές, έτσι ώστε να δίνεται

φωνή και στα δύο φύλα, αλλά και να αποφεύγεται η αμφισημία λόγω της χρήσης μόνο του αρσενικού τύπου (που μπορεί να δηλώνει μόνο άντρες ή άντρες και γυναίκες) π.χ. Η/Ο εκπαιδευτικός πρέπει να ανοίγουν τους ορίζοντες των μαθητών/τριών.

Εναλλακτικοί γυναικείοι ρόλοι (3.1)

Μη-στερεότυποι ρόλοι που αποδίδονται στις γυναίκες και των οποίων η χρήση πρέπει να ενθαρρύνεται για τη δημιουργία και καθιέρωση γυναικείων προτύπων σε δυναμικές και υπεύθυνες θέσεις. Μέσω αυτής της διαδικασίας τέτοιες θέσεις δεν θα συσχετίζονται απαραίτητα με την εξωτερική εμφάνιση ή την οικογενειακή κατάσταση των γυναικών, όπως είναι η *γυναίκα επιχειρηματίας, η διευθύντρια κ.α.*

Κοινωνιολογία (1.3)

Ο τομέας της γλωσσολογίας που ασχολείται με τη σχέση γλώσσας και κοινωνίας, περιγράφοντας και εξηγώντας την ποικιλία που υπάρχει στη γλωσσική έκφραση ανάμεσα στα δύο φύλα και στις διάφορες κοινωνικές ομάδες, π.χ. άτομα διαφορετικής κοινωνικο-οικονομικής τάξης, καταγωγής, μορφωτικού επιπέδου ή επαγγέλματος.

Παροιμίες (2.4)

Στερεότυπες εκφράσεις που δηλώνουν μια συγκεκριμένη κατάσταση πραγμάτων, η οποία αντανακλά την κυρίαρχη ιδεολογία μιας κοινωνίας, π.χ. “το καλό το παληκάρι ξέρει κι άλλο μονοπάτι” δείχνει ότι το παληκάρι (ο εύρωστος νέος άντρας) θεωρείται ως υπόδειγμα ευρηματικότητας κι ευστροφίας. Για να αποφύγουμε το σεξισμό, σ’ αυτήν την περίπτωση, θα πρέπει να αντικαταστήσουμε το “παληκάρι” με τη λέξη “άτομο”, που αναφέρεται και στα δύο φύλα. Φυσικά, στο δημόσιο χώρο, η χρήση παροιμιών μπορεί να περιοριστεί.

Σεξισμός (1.2)

Η πρακτική της υποβίβασης ενός φύλου, το οποίο στην πατριαρχική κοινωνία που ζούμε είναι το θηλυκό. Σεξισμός υπάρχει σε πολλά επίπεδα, όπως το γλωσσικό, το κοινωνικό, το πολιτικό, το οικονομικό, το οικογενειακό και το θρησκευτικό, μιας και οι γυναίκες έχουν λιγότερα δικαιώματα αλλά αντίστοιχες, αν όχι περισσότερες, υποχρεώσεις σε όλους τους τομείς της ζωής.

Σεξουαλική παρενόχληση (2.3)

Ο όρος αυτός αναφέρεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες συχνά (και οι άντρες σε κάποιες περιπτώσεις) πέφτουν θύματα εξαιτίας του φύλου τους, με το να αναγκάζονται ή να πιέζονται να συμπεριφέρονται με έναν συγκεκριμένο τρόπο βασισμένο στη σεξουαλικότητά τους, ο οποίος δεν έχει καμιά σχέση με τις επιλογές και τις επιθυμίες τους. Συχνά αυτό συμβαίνει από άντρες εργοδότες προς τις εργαζόμενες, αλλά ακόμη και στο σπίτι από το σύζυγο προς τη σύζυγο. Με τον τίτλο “Σεξουαλική Παρενόχληση στο χώρο της Εργασίας” η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών οργάνωσε συνέδριο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 21 και 22 Ιανουαρίου 1994, ενώ από τον εκδοτικό οίκο Ελευθερουδάκη έχει εκδοθεί βιβλίο - οδηγός καταπολέμησης της σεξουαλικής παρενόχλησης (Συγκιώτη, 1995).

Σημασιολογία (2.3)

Το επίπεδο της γλωσσολογίας που συσχετίζεται με τις σημασίες των λέξεων, τόσο αυτές που καταγράφονται στο λεξικό, όσο και αυτές που προκύπτουν από τα συμφραζόμενα, δηλαδή τις γειτονικές λέξεις.

Σημασιολογικό πεδίο (2.3)

Η σημασιολογία αναλύει τις σημασίες των λέξεων σε σχέση

με τα σημασιολογικά πεδία στα οποία αυτές βρίσκονται. Το σύνολο των λέξεων με συναφείς σημασίες καθορίζει το κατά πόσο ένα πεδίο θα είναι θετικό ή αρνητικό. Όταν, για παράδειγμα, οι λέξεις που συσχετίζονται με τη λέξη *άντρας* σημαίνουν γενναιότητα, θάρρος και δύναμη, το πεδίο της λέξης αυτής είναι πολύ πιο θετικό από το αντίστοιχο πεδίο της λέξης *γυναίκα*, το οποίο συμπεριλαμβάνει, στερεότυπα, και τις έννοιες " γυναίκα του δρόμου", "υπηρέτρια" κ.α.

Σύνταξη (2.2)

Το επίπεδο της γλωσσολογίας που αναφέρεται στη δομή των προτάσεων και περιγράφει τη σειρά προτεραιότητας που τηρείται σε μια γλώσσα για να είναι αυτή κατανοητή και αποδεκτή από τα άτομα που τη μιλούν ως μητρική τους γλώσσα. Η χρήση του επιθέτου πριν από το ουσιαστικό που προσδιορίζει (π.χ. κόκκινο καπέλο) ορίζεται από κανόνα της ελληνικής σύνταξης.

Σωβινισμός (2.3)

Υπερτίμηση της έννοιας και αξίας του έθνους καθώς επίσης και η πεποίθηση ότι το ανδρικό φύλο υπερέχει του θηλυκού (ανδρικός σωβινισμός). Σωβινιστής/στρια χαρακτηρίζεται ένα άτομο που πιστεύει ένα από τα παραπάνω ή και τα δύο.

Υπεροχή (1.3)

Θεωρία που εντάσσει τις διαφορές στη γλωσσική συμπεριφορά των δύο φύλων στο γεγονός ότι ζούμε σε μια κοινωνία που δίνει περισσότερα δικαιώματα και αξία στους άντρες, ενώ υποτιμά γυναικείες αξίες και συνήθειες. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο μπορούμε να κατανοήσουμε το γεγονός ότι οι διαφορές που δημιουργούνται μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης αξιολογούνται σε σχέση με την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων.

Φεμινισμός (1.1)

Η ιδεολογία και το κίνημα που πρεσβεύει την ισότητα των δύο φύλων, την απελευθέρωση από στερεότυπα καθώς και την αναθεώρηση του ανδροκρατούμενου κανόνα στην κοινωνία. Το κίνημα, ανάλογα με την εποχή, δίνει προτεραιότητα σε στοιχεία που περιορίζουν το πεδίο δράσης των γυναικών. Για παράδειγμα, αν και στη δεκαετία του '90 οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερο έλεγχο πάνω στο σώμα τους, η πίεση που τους ασκείται να είναι πάντα όμορφες και αδύνατες υποβιβάζει την συνολική αξία τους ως άτομα που συμμετέχουν σε όλους τους τομείς της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαροδιάμπασης, Ν. (1996) *Η ιστορία μιας λέξης*. Αθήνα, Νέα Σύνορα - Λιβάνη.
- Cameron, D. (1985) *Feminism and Linguistic Theory*. London, Macmillan.
- Cameron, D. (ed.) (1990) *The Feminist Critique of Language*. Routledge.
- Coates, J. (1986) *Women, Men and Language*. London, Routledge.
- Coates, J. & D. Cameron (eds) (1989) *Women in their speech communities: new perspectives on language and sex*. Longman.
- Δαμανάκη, Μ. (1995) *Το θηλυκό πρόσωπο της εξουσίας*. Αθήνα, Καστανιώτης.
- Δαγκίτσιος, Κ. (1986) *Λεξικό Συνωνύμων*. Αθήνα, Ι. Γ. Βασιλείου.
- Doyle, M. (1995) *the A-Z of Non-Sexist Language*. London, The Women's Press.
- Gonzales, I.G. (1985) Some Aspects of Sexism in Spanish. *Sprachwandel und feministische Sprachpolitik: International Perspectives*. Westdeutscher Verlag, pp. 48-63.
- Iragaray, L. (1976) "Quand nos lèvres se parlent". *Les Cahiers du Grif, parlez-vous française?*, 12, pp. 23-28.
- Καραμάροκος, Κ. (1996) Εκλογές στην Αυστραλία. *Αντί*, 599:37.
- Kramarae, C. and Treichler, P. (eds) (1985) *A Feminist Dictionary*. London, Pandora Press.
- Lakoff, R. (1975) *Language and Woman's Place*. Harper and Row.
- Makri - Tsilipakou, M. (1987) Language, the sexes and the teacher of English. *Journal of Applied Linguistics*, 3, pp. 65-87.

- Makri Tsilipakou, M. (1989) The gender of άνθρωπος: An exercise in false generics. *Proceedings of the 3rd Symposium on the Description and/or Comparison of English and Greek*. School of English, Department of Theoretical and Applied Linguistics, Faculty of Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki, Κυριακίδης.
- Makri-Tsilipakou, M. (1991a) Agreement/disagreement: Affiliative vs. disaffiliative display in cross-sex conversations. Ph.D. thesis, Aristotle University, Thessaloniki.
- Makri-Tsilipakou, M. (1991b) How to do disagreeing: The case of gender. In Anne Pauwels & Joanne Winter (eds) *Working Papers in Language, Gender and Sexism*, vol. 1, no 1, a Publication of the AILA Commission on Language and Gender, Monash University Printing Services, pp. 58-87.
- Makri-Tsilipakou, M. (1993) Doing agreement in cross-sex conversations. *Working Papers in Theoretical and Applied Linguistics*, vol. 3, School of English, University of Thessaloniki, Thessaloniki, pp. 23-53.
- Μακρή - Τσιλιπάκου, Μ. (1995). Τι άλλαξε λοιπόν; Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. *Πρακτικά, 16η Ετήσια Συνάντηση του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, σελ. 435-446.
- Miller, C. & K. Swift (1979) *Words and Women*. Penguin Books.
- Miller, C. & K. Swift (1980) *the Handbook of Non-Sexist Writing for Writers, Editors and Speakers*. London, The Women's Press.
- Nilsen, A.P., H. Bosmajian, H.L. Gershuny & J.P. Stanley. (1977) *Sexism and Language*. National Council of

Teachers of English.

- Παπασάββα, Β. (1996) Γυναίκες για κλάματα. *Μετρό*, τεύχος 6, Απρίλιος 1996, σελ. 86-89.
- Παυλίδου, Θ. (1984) Παρατηρήσεις στα Θηλυκά Επαγγέλματα. *Πρακτικά της 5ης ετήσιας συνάντησης του τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.*
- Παυλίδου, Θ. (1985) Γλώσσα και Σεξισμός. Συνέδριο με θέμα Ισότητα των δύο Φύλων και Εκπαίδευση, Συμβούλιο Ισότητας των Δύο Φύλων, Υπουργείο Προεδρείας, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.
- Σαββίδου, Ι. (1996) Γνώση και φυλετική διαφορά. *Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Εμπειρία. Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής*, σελ. 147-153.
- Sabatini, A. (1985) Occupational Titles in Italian: Changing the Sexist Usage. *Sprachwandel und feministische Sprachpolitik: International Perspectives*. Westdeutscher Verlag, pp. 64-75.
- Spender, D. (1980) *Man Made Language*. Routledge and Kegan Paul.
- Στεργίου, Α. (1996) Πόσο ρατσιστική είναι η γλώσσα; *Ελευθεροτυπία* 13/3/ 1996, σελ. 29.
- Συκιάτη, Ε. (1995) Σεξουαλική Παρενόχληση στο χώρο της Εργασίας. *Δελτίο 22 Συνδέσμου Ελληνίδων Επιστημόνων*. Αθήνα, Περιτεχνών, σελ. 34.
- Thorne, H. and Henley, N. (eds) (1975) *Language and Sex: Difference and Dominance*. Rowley, Mass, Newbury House.
- Thorne, H. and Henley, N. (eds) (1983) *Language, Gender and Society*. Rowley, Mass, Newbury House.
- Tsokalidou, R. (1989a) Linguistic Misogyny - A Language universal? Observations, Questions and Ideas. *Proceedings of the 3rd Symposium on the Description and/or Comparison of English and Greek*. Thessaloniki,

- pp. 363-381.
- Τσοκαλίδου, Ρ. (1989β) Είναι η γλώσσα θηλυκή; *Κατίνα*, 4, σελ. 42.
- Tsokalidou, R. (1994) Women on the cusp-a case of bilingual women. *Working Papers on Language, Gender and Sexism*. AILA Commission on Language and Gender, vol. 2, no 2, pp. 46-62.
- Τσοκαλίδου, Ρ. (1995α) *Research Methods in Applied Linguistics*. Monash University Open Learning.
- Τσοκαλίδου, Ρ. (1995β) Γλωσσικός Σεξισμός, *Το Βήμα*, 26/2/95, σελ. Α18.
- Tuttle, L. (1986) *Encyclopedia of Feminism*. Longman.
- Φραγκουδάκη, Α. (1987α) *Γλώσσα και Ιδεολογία*. Αθήνα, Οδυσσέας.
- Φραγκουδάκη, Α. (1987β) Γλώσσα λανθάνουσα; *Δίνη*, 2, σελ. 27-28.
- Φραγκουδάκη, Α. (1988) Η θυγάτηρ της Εύας και το επικρατέστερο γένος. *Δίνη*, 3.
- Φραγκουδάκη, Α. (1995) Γιατί δεν υπάρχουν βουλευτριες; *Νέα Ελλάδα* (αναδημοσίευση), Μελβούρνη, 26/8/1995, σελ. 10.
- Χαρτουλάρη, Μ. (1995). Ανισότητα και στα λόγια, *Τα Νέα*, 20/11/1995, σελ. 36.

